

Микола КРУПАЧ

“ТАЄМНИЦЯ” ЄВГЕНА МАЛАНЮКА
(До проблеми літературного дебюту письменника)

На жаль, не знаємо й досі точної (або хоч би приблизної) дати літературного дебюту Є. Маланюка. Звичайно, це твердження можна й заперечити, адже маємо ґрунтовне дослідження життєвого й творчого шляху письменника, здійснене Л. Куценком.

У книзі “Dominus Маланюк: тло і постать” Л. Куценко з-поміж іншого стверджує: “Теза Є. Маланюка, що “лірика заговорила першою”, справедлива тільки почасти. Дійсно, перші поезії благословилися на світ ще в листопаді, грудні 1920 року [...]. Щедріше з’явилися вони наступних таборових літ (1921–1922), проте це були переважно поезії-сповіді, інтимна лірика, значно рідше його поезія зверталася тоді до тем громадянсько-патріотичного звучання. Тож із урахування висловленого поетом (поезія мала б відповісти на питання “як сталося?”, що УНР потерпіла поразку) справедливніше говорити про прозу, яка справді заговорила першою. Проза в отому Маланюковому розумінні жанру його “Книг спостережень” – публіцистика, есеїстика, критика тощо”¹.

У підрозділі “Поетичний дебют: слово як можливість націтворення (1920 – літо-осінь 1923)” Л. Куценко слушно зауважує, що “розпочинаючи розмову про поетичну творчість Євгена Маланюка таборового періоду, ніяк не можна обійти питання про час його поетичного дебюту. Адже тоді доведеться погодитися з думкою, що він “ймовірно не знав періоду учнівства”².

“То ж чи був період учнівства? – запитує Л. Куценко. – Донедавна в нашому розпорядженні було лише зізнання самого поета, що віршувати він почав ще гімназистом, у тринадцять років. Цілковито довіряючи поетові, ми не мали жодного твору з цього періоду.

Тим часом Євген Маланюк писав у Київській військовій школі, віршував, напевне, в добу Гетьманщини, до залишення

ним Києва у січні 1919 року. Маємо тому особисте свідчення поета в одній із кількох поезій, “епістол”, адресованих досі не розгаданій адресатці Ганні Редер”³.

Л. Куценко прагне з’ясувати, чому Є. Маланюк жодного із своїх ранніх творів не включив до пізніших видань. Висновок дослідника такий: “Євген Маланюк – гімназист, курсант Київської військової школи, старшина Генштабу УНР, – писав російською мовою. Більш того, в архіві поета в УВАН у США зберігається кілька російських поезій 1920–1922 років.

Натомість нам до сьогодні не відомо жодної української поезії, що написана раніше 1920 року, отож, з доеміграційного періоду [...] Таким чином, жодних підстав говорити про україномовну поетичну творчість Є. Маланюка до еміграції у нас немає. Тому й справедливніше було б вважати, що потрясіння поразкою УНР зробило Є. Маланюка українським поетом”⁴.

Припущення Л. Куценка, правду кажучи, може видатися не надто втішним для поета-“націоналіста” Є. Маланюка, але натепер – науково обґрунтоване й логічне.

Правда, є одне “але”, на яке дослідник у своїх висновках не звернув уваги. Так, у листі від 1 лютого 1933 р. Є. Маланюк писав із Варшави Є.-Ю. Пеленському: “Маю до Вас маленьку й досадну справу: може, при нагоді зазначите в “Даж[бозі]”, що я вже давно не є “молодий поет” (див. “Дзвони”). Це – раз (завтра мені 36 літ, з них друкуюся 16 літ.” (підкреслення – Є. Маланюка)⁵.

Не будемо зараз зосереджувати уваги – у зв’язку з чим був написаний лист Є. Маланюка до Є.-Ю. Пеленського (про це досить детально йшлося в іншій публікації⁶), але зацентруємо на тому, що підкреслив сам поет: на той час (1933 рік) він уже 16 років друкував свої твори, тобто його літературний дебют відбувся у 20-річному віці, а саме – 1917 року. Це стверджує Є. Маланюк.

Із відомих нам публікацій письменника (і це доводить у своїх дослідженнях Л. Куценко) випливає, що літературний дебют Є. Маланюка припадає на 1921 р., себто, тоді поетові було 24 роки.

Різниця між твердженням письменника та відомою нам інформацією про його літературний дебют – чотири роки, про які ми щодо публікацій Є. Маланюка зараз фактично нічого не знаємо.

Отже, письменник залишив досить-таки серйозну “таємницю”, яку нам все ж потрібно розгадати й науково обґрунтувати, інакше вона назавжди залишиться “білою плямою” мала-нюкознавства.

“Таємницю” письменника міг би допомогти розгадати Є.-Ю. Пеленський, адже саме йому адресував своє зізнання Є. Маланюк.

Нагадаємо, прохання письменника зазначити, що він уже давно не є “молодий поет”, Є.-Ю. Пеленський нібито виконав: квітневий номер журналу “Дажбог” цього ж таки 1933 р. був присвячений Є. Маланюкові. Тут, зокрема, була вміщена стаття Є.-Ю. Пеленського під назвою “Евген Маланюк”, яка розпочинається так: “Деякі поети виступають відразу як готові майстри й сливе не розвиваються далі, інші зачинають як сірі рядовики, щоб щойно згодом вирости в майстри. Маланюк належить до останніх. Говорять про це його ранні вірші, особливо з 1920 р., розкинуті по різних літературних журналах, зокрема в “Веселці”, що виходила в Каліші, в таборі українських емігрантів, редактована самим таки автором (1922—[192]3), говорить про це перша його збірка “Озимина”⁷.

Наведені рядки не дають чіткої відповіді на питання про літературний дебют Є. Маланюка, більш того — вони нас дещо “заплутують”. Не зрозуміло — у “Веселці”, на думку Є.-Ю. Пеленського, Є. Маланюк уже “виріс у майстри” чи тільки “зачав як сірий рядовик”?

Висловлювання головного редактора журналу “Дажбог” мали б бути чіткіші, адже саме йому Є. Маланюк повідав “таємницю” про факт літературного дебюту 1917 р. Є.-Ю. Пеленського як бібліографа й літературного критика мало б (щонайменше!) заінтригувати зізнання Є. Маланюка.

Але у статті жодного слова про 16 років із часу першої публікації Є. Маланюка. Лише натяк на те, що в літературу письменник входив поволі, поступово, тобто, відповідаючи на поставлене Л. Куценком питання, — зазнав “періоду учнівства”. Та чи друкував свої перші літературні спроби Є. Маланюк? Із листа випливає, що — так, але про це автор статті чомусь промовчав.

Можливо, нічого не знав?

Повинен був знати, бо у ЦДІА у Львові збережено конспект інтерв'ю Є.-Ю. Пеленського, яке, як засвідчує порівняльний аналіз, було взяте напередодні публікації – приблизно у квітні 1933 р., очевидно, у Варшаві. Є. Маланюк досить детально розповів головному редакторові “Дажбога” про свій шлях у літературу. Але й тут ні слова про першу публікацію 1917 р.

Правда, одна “загадка”, яка може стати штрихом до розгадки “таємниці” Є. Маланюка, у конспекті інтерв'ю все ж є.

У пункті “Перші публікації на” стоїть цифра “19”, але вона чомусь закреслена, а далі читаємо – “13 років”⁸.

Чи це – помилка? Можливо, Є. Маланюк не зрозумів питання Є.-Ю. Пеленського, а потім виправив допущену помилку. Чи ж Є.-Ю. Пеленський зробив механічну помилку і замість “13” написав “19”.

Ймовірніше – перше припущення. Можливо, Є. Маланюк зрозумів питання Є.-Ю. Пеленського про “перші вірші”, як питання про перші публікації своїх поезій, і відповів, що опублікував їх уперше в 19 років. Далі головний редактор “Дажбога” уточнив, що його цікавлять перші поетичні спроби Є. Маланюка в цілому, і той назвав вік, коли були написані його перші вірші, – 13 років.

Якщо так, як ми гіпотетично уточнили, то перша публікація Є. Маланюка припадає на 1916 рік.

Чи є у такому разі суттєві розходження між твердженням Є. Маланюка у листі до Є.-Ю. Пеленського та інформацією, яку ми гіпотетично “прочитали” у конспекті інтерв'ю того ж таки Є.-Ю. Пеленського? Звичайно, є, але не суттєві.

Скажімо, перша публікація Є. Маланюка з'явилася наприкінці 1916 р., коли йому було ще 19 років, а інші публікації з'явилися вже наступного (1917) року, коли Є. Маланюкові виповнилося 20 років. І в інтерв'ю Є.-Ю. Пеленському письменник лише уточнив вік свого дебюту, але головний редактор журналу “Дажбог” цієї інформації не зафіксував, точніше – закреслив, а зафіксував дещо інше.

Тепер стає ще незрозумілим, чому все ж таки Є.-Ю. Пеленський не виконав основного прохання Є. Маланюка: не вказав у своїй статті, що поет вже 16 років публікує свої твори. Навпаки, він начебто “вкоротив” час першої публікації Є. Маланюка на 4–5 років, чим сприяв укоріненню думки, що літературний дебют письменника відбувся саме 1921 р.

Може навіть скластися враження, що Є.-Ю. Пеленський повів себе дещо не шляхетно щодо Є. Маланюка, який відкрив йому свою “таємницю”. Та не будемо поспішати заручитися твердженням Ю. Шевельова, що при ньому нібито Д. Чижевський назвав Є.-Ю. Пеленського “авантюристом”⁹. Тут радше справа в самому Є. Маланюкові. Видається, що в розмові з Є.-Ю. Пеленським поет передумав подавати до друку інформацію про свої ранні публікації. Є.-Ю. Пеленському Є. Маланюк пояснив, що його ранні писання — “мали вартість [“]вправи”. Літ.[ературної] вартости менше”¹⁰. Звідси випливало, що згадувати про них не варто.

Та якими слабкими не були б ранні публікації Є. Маланюка, приховувати їх, робити з них “таємницю” — не зовсім “шляхетно”.

Отже, ми зіткнулися з якоюсь алогічністю у відомих нам твердженнях — як Є. Маланюка, так і Є.-Ю. Пеленського.

І тут дозволимо собі висловити ще одне припущення: а що коли між Є. Маланюком та Є.-Ю. Пеленським виникла домовленість — не публікувати відомостей про літературний дебют поета?

У статті “Мені соромно про це комусь казати...”. Проблеми ідеологічно-літературного протистояння на сторінках львівської періодики I-ої половини 1933 р. у листуванні Є. Маланюка з Є.-Ю. Пеленським” ми подали досить детальну інформацію про те, як у цей період поет став “мішенню” для багатьох своїх недоброзичливців, які дорікали йому за співпрацю з польськими поетами та польськими виданнями. Насправді ж Є. Маланюкові передусім не могли “простити” співпраці з журналами, редагованими Д. Донцовим.

Нагадаємо, що 1933 р. надзвичайна політична “наелектризованість” у світі не оминула й українське літературне життя в Західній Україні, а також на еміграції. Зокрема, цього року загостреного ідеологічного протистояння зазнав і розмежований на націоналістичну, католицьку, ліберальну та радянсько-фільську орієнтації літературний Львів.

Особливого напруження набрали ідеологічні протистояння між виданнями католицької та націоналістичної орієнтації. Гострої критики з боку часопису “Дзвони” та газети “Мета” зазнав Д. Донцов і його відновлений журнал “Вісник”. Протистояння перекинулось на низку інших львівських видань,

а також на еміграційні часописи. Посилилося воно й участю у взаємних звинуваченнях і деяких письменників та літературних критиків.

Причиною “вияснення стосунків” (на початковій стадії, можливо, дещо формальною) стали ідеологічні розбіжності в поглядах, викликані, зокрема, вільним трактуванням Д. Донцовим деяких тверджень Святого Письма (головному ідеологові українського націоналізму робили також закиди в аморальності тощо). Загострили ситуацію й події, пов’язані зі широко-масштабною акцією “Українська молодь — Христові”, що проходила 1933 р. у Галичині під патронатом Греко-Католицької Церкви. Відзначення “Святого Року” (2 квітня 1933 р. — 2 квітня 1934 р.), проголошеного Папою Римським у пам’ять про 1900-ліття Христових Мук, викликало певний супротив серед націоналістично налаштованої молоді. Це відображають, зокрема, ухвали студентського з’їзду, на якому розглядалася проблема ставлення до святкувань і до Католицької Церкви назагал. Неоднозначність позиції студентської молоді щодо участі в акції, зокрема відмова студентів-націоналістів взяти в ній участь, сколихнула громадську думку у Львові. Особливо гостро прореагували католицькі видання. Зрозуміло, “стріли” посипались у бік головного ідеолога українського націоналізму, а отже, й у бік його вірного соратника — Є. Маланюка.

Співпраця Є. Маланюка з “Літературно-науковим вісником” (згодом із відновленим “Вісником”), налагоджені його стосунки з Д. Донцовим, які у певний час можна було б, очевидно, назвати навіть дружніми (бодай з боку Є. Маланюка — про це свідчать листи поета до Є.-Ю. Пеленського), а також світоглядні орієнтації письменника, зобов’язували його, як людину певних моральних принципів, залишатися на боці головного ідеолога українського націоналізму в надзвичайно важкі для нього періоди, серед яких особливо несприятливим були 1932–1933 рр.

Так, на початку 1933 р. Є. Маланюк здійснив спробу опублікувати у львівській періодиці “одвертий лист” на захист Д. Донцова від нападок “Меги”. Однак незабаром у поета з’явилися власні проблеми у “стосунках” із галицькою пресою. Зокрема, як ми вже зазначали, Є. Маланюк досить болісно сприймав ставлення до себе редакції католицького часопису “Дзвони”. Його прохання до головного редактора “Дажбога”,

висловлене у листі від 1 лютого 1933 р. (зазначити в журналі, що він вже давно не є “молодий поет”), було, як указує сам Є. Маланюк, реакцією на згадування його імені у не зовсім приємному для нього контексті в № 1 журналу “Дзвони”. Про поета тут писали у двох невеличких замітках.

У першій із них, що мала назву “Стаття про сучасну українську поезію”, сказано: “У варшавському тижневику “Wiadomości Literackie” появилася велика стаття молодого (виділення – М.К.) поета-емігранта Євгена Маланюка п.[ід] з.[аголовком] “Poezja ukraińska ostatniej doby”¹¹. Частина, присвячена радянській поезії, написана дуже добре. Зате промовчує автор зовсім сучасну галицьку лірику, немовби її цілком не було”¹².

Отже, Є. Маланюка образило саме те, що його названо “молодим поетом”.

Щодо другої частини звинувачення, то поет визнав його слухність і навіть досить детально в листі описав Є.-Ю. Пеленському причини відсутності згадок у своїй статті від 22 січня 1933 р. про сучасну західноукраїнську поезію. Є. Маланюк навіть запропонував Є.-Ю. Пеленському написати таку статтю, пообіцявши сприяння її публікації у “Wiadomościach Literackich”¹³.

Щодо наступної замітки, опублікованої у № 1 журналу “Дзвони” за 1933 р., у якій згадується ім’я Є. Маланюка і на яку він болісно реагує в листі до Є.-Ю. Пеленського від 1 лютого 1933 р. (у зв’язку з тим, що його ім’я стоїть, як він висловився, “разом з дуже милим (але мені малознавшим!) Курдидиком”¹⁴), то зауважимо, що стосувалася вона передусім виходу перших двох номерів часопису “Дажбог”. У цій замітці автор висловлював припущення, що новостворений журнал прагнув заповнити місце зліквідованого “Літературно-наукового вісника”¹⁵. Цю “здогадку” підтвердив і сам Є. Маланюк у листі до Є.-Ю. Пеленського від 4 жовтня 1932 р.¹⁶

№ 4 журналу “Дажбог” (присвячений Є. Маланюкові), як зазначено в примітці редакції, через святочні ферії вийшов із деяким запізненням, тому поет ще не встиг відчутти свій невеличкий “успіх” у галицькій періодиці, як паралельно в № 4 “Дзвонів” була опублікована під назвою “Гимн на честь Варшави” невеличка замітка, яка стосувалася уже безпосередньо Є. Маланюка. Анонімний автор у ще більш дражливій і двозначній манері писав таке: “Варшавські “Wiadomości

Literackie” (ч. 12 за ц. р.) видрукували гімн на честь столиці Польщі пера українського націоналістичного поета Євгена Маланюка, найвизначнішого співпрацівника “Вістника”, редагованого Донцовим. Український поет називає в захопленні Варшаву “Eurazyjskim Paryżem”, а Міцкевича “Wartownikiem sprżowim”. Для прикладу автор замітки подав низку “вїтмок” з вірша, зазначивши вкінці, що він, “коли йде лиш про огляд мистецький, написаний безперечно дуже добре й належить до найкращих речей українського автора...”¹⁷.

Риторичність ствердження мала продемонструвати читачам “Дзвонів”, як поет-націоналіст Є. Маланюк, а головне — “найвизначніший співпрацівник “Вістника”, редагованого Донцовим”, торгує своїми націоналістичними ідеалами, виявляючи угодництво з ворогом, а то й взагалі перетворюється на інтернаціоналіста.

Переклад Ю. Тувіма, надрукований 12 березня 1933 р. на першій сторінці у варшавських “Wiadomościach Literackich”, мав назву “Warszawa”. Зауважимо, що оригінал вірша, написаного 1932 р., був уміщений Є. Маланюком у збірці “Проца” (1954) під назвою “Біля пам’ятника Міцкевичу”, яка, напевно, й була початковою. Зараз важко вказати причину зміни акценту Тувімом у назві вірша, можливо, вона була мимовільною, а можливо, й зумисною, але докори й звинувачення посипались саме на Є. Маланюка.

“Офіційні звинувачення” (у журналі “Дзвони”) Є. Маланюкові були “пред’явлені” галицькою “інтелігенцією” наступного місяця після публікації перекладу його вірша, але “висунуті” були зразу ж. Про це, як не дивно, свідчить лист від 27 березня 1933 р. Маланюкового патрона, Д. Донцова, до Н. Ливицької-Холодної. У ньому він, зокрема, писав таке: “З Маланюком знова — “гріхопадєніє” (“Варшавський” вірш), і зла кров в Галілеї. Його б я радив післати на якусь курацію на Волинь чи в Ворохту — і оточити п’ятьма (найменше) вродливими автотонними Марусями (зі стопроцентним патріотизмом — і жіночістю). Може б, це його випростувало, як Люврська Венера Гліба Успенського”¹⁸.

“Чарівна” порада!

Н. Ливицька-Холодна, очевидно, намагалася захистити Маланюка. Можливо, тому в листі до цієї ж адресатки від 3 квітня

1933 р. Д. Донцов дещо згладив тон своєї “чарівної” дотепности: “Щодо “гріхопадіння” Маланюка, то Ви мене хибно зрозуміли. Абсолютно не закидаю йому, що пише в “Відомостях” чи в “Пшегльондзі Вспулчесним”. В останнім я теж писав, так само як і в краківськiм “Часі”. Маєте теж цілковиту рацію, що виступ Шкрумеляка у великій мірі викликаний подражненою амбіцією. Але – все ж таки треба було згадати і Галичан (Ви самі мені писали про це). Що ж до перекладу Тувіма – то треба було б йому дати інший вірш і на іншу тему. Така моя думка. Чи то є така для Мал[аню]ка засаднича річ, задля якої треба сточати бій з людьми, хоч би й керованими ураженою амбіцією чи чим?”¹⁹.

Як бачимо, Д. Донцову й на думку не спало, що Є. Маланюк “сточив бій з людьми”, передусім, задля “солідарности” з ним, головним редактором журналу, ідеям якого поет самовіддано служив.

З огляду на такі складні ідеологічно-амбіційні протистояння, коли з поета глузували навіть його найближчі соратники, мимоволі спадає на гадку: а що коли в ранніх публікаціях Є. Маланюка були висловлені погляди, які не зовсім збігались з його тодішнім (1933 р.) іміджем “українського націоналістичного поета”, “найвизначнішого співпрацівника “Вісника”, редагованого Донцовим”? А можливо, свої ранні твори Є. Маланюк опублікував у виданнях, згадка про які в часи загостреної ідеологічної ворожнечі могла б ще більше зашкодити його репутації поета-“націоналіста”? Можливо, Є. Маланюк і справді хотів “приховати”, що його ранні вірші написані, наприклад, російською мовою чи ще щось?

Якщо так, то чи міг Є. Маланюк довірити “таємницю” своїх перших публікацій у такий непевний для нього час та й ще малознаймому для нього Є.-Ю. Пеленському? От і зіслався на відмовку, що його ранні твори – “мали вартість “вправи”. Літ.[ературної] вартости менше”. А якщо, можливо, й довірив дещо з відомостей про ранні публікації, то чи не попросив, аби “таємниця” залишилася “таємницею”?

Отже, за цією гіпотезою, на перші публікації Є. Маланюка можемо натрапити там, де згідно з логікою дослідницького аналізу – їх не мало б бути.

Результати такого гіпотетичного пошуку не змусили себе довго чекати: криптонім Є. Маланюка (Е. М.) вдалося віднайти під 45-ма публікаціями в газеті “Рідний край”, що виходила у Львові 1920–1923 рр. за редакцією М. Яцківа та вважалася “щоденником угодовського напрямку, підтримуваним польським урядом”²⁰. Можливо, ця знахідка й послужить нам ключем до розгадки “таємниці” літературного дебюту Є. Маланюка, який, за його ж інформацією, припадає на 1916 чи 1917 рік.

---

¹ Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать. – К.: Просвіта, 2002. – С. 115.

² Там само. – С. 129.

³ Там само. – С. 129–130.

⁴ Там само. – С. 130.

⁵ Листи Є. Маланюка до Є.-Ю. Пеленського. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Архів Є.-Ю. Пеленського. – Ф. 76. – П. 2. – Арк. 1.

⁶ Крупач М. “Мені соромно про це комусь казати...”. Проблеми ідеологічно-літературного протистояння на сторінках львівської періодики I-ої половини. 1933 р. у листуванні Є. Маланюка з Є.-Ю. Пеленським // Дзвін. 2000. Ч. 11-12. – С. 115-121.

⁷ Пеленський Є.-Ю. Евген Маланюк // Дажбог. – 1933. – Ч. 4. – С. 71.

⁸ Маланюк Є. Конспекти автобіографії та інтерв'ю, наданих Є.-Ю. Пеленському. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Зв. 146. – Од. 2160 с. – Арк. 107.

⁹ Шевельов (Шерех) Ю.В. Я – мене – мені... (і докрути). Т. 2. В Україні. – Харків–Нью-Йорк: Березіль, 2001. – С. 118.

¹⁰ Маланюк Є. Конспекти автобіографії та інтерв'ю, наданих Є.-Ю. Пеленському. ЦДІА у Львові. – Ф. 309. Оп. 1. – Зв. 146. – Од. 2160 с. – Арк. 107.

¹¹ Małanajuk E. Ukraińska poezja doby ostatniej // Wiadomości Literackie – 1933. – 15 stycznia. – S. 2.

¹² Дзвони. – 1933. – Ч. 1. – С. 44.

¹³ Листи Є. Маланюка до Є.-Ю. Пеленського. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Архів Є.-Ю. Пеленського. – Ф. 75. – П. 2. – Арк. 21.

¹⁴ Там само. – Ф. 76. – Арк. 1.

¹⁵ Дзвони. – 1933. – Ч. 1. – С. 47-48.

¹⁶ Листи Є. Маланюка до Є.-Ю. Пеленського. ЛНБ НАН України

ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Архів Є.-Ю. Пеленського. — Ф. 75. — П. 2. — Арк. 14.

¹⁷ Дзвони. — 1933. — Ч. 4. — С. 202.

¹⁸ Листи Д. Донцова до Н. Лівицької-Холодної // Documents for the study of literature and of ideological trends. Correspondence from american archives (1857–1933). — New York, 1992. — Vol. 3. — P. 462.

¹⁹ Там само. — С. 467.

²⁰ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / За ред. В. Кубійовича. — Париж—Нью-Йорк: Молоде життя, 1973. — Т. 7. — С. 2521.